

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

ISSN: 2148-922X | e-ISSN: 2687-4148

Aralık / December | 2022/8/2

Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî Eseri Bağlamında Peygamber Tasavvuru ve Islah Düşüncelerinin Değerlendirilmesi

*Al-Vahyu'l-Muhammedî Work of Muhammad Rashid Rıza Evaluation of Prophet Ideas and
Reform Thoughts in the Context*

EMRE İLBARS

Öğretim Görevlisi, Yakın Doğu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lefkoşa, KKTC

Lecturer, Near East University, Faculty of Theology, Nicosia, KKTC

emre.ilbars@neu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8359-8364

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 31.10.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 16.12.2022

Yayın Tarihi | Published: 25.12.2022

Atıf | Cite as

İlbars, Emre. "Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî Eseri Bağlamında Peygamber Tasavvuru ve Islah Düşüncelerinin Değerlendirilmesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 231-243. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.2.08>

İlbars, Emre. "Al-Vahyu'l-Muhammedî Work of Muhammad Rashid Rıza Evaluation of Prophet Ideas and Reform Thoughts in the Context". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 8/2 (December 2022), 231-243. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.2.08>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 202X. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUİSTEM'e devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir. Copyright © 202X. Copyright has been transferred to YDUİSTEM by the author(s). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî Eseri Bağlamında Peygamber Tasavvuru ve İslah Düşüncelerinin Değerlendirilmesi

Öz

Müslümanların ibadetlerini ve günlük yaşamlarını tanzim eden iki temel kaynak bulunmaktadır. Hiç şüphesiz bunlardan birinci Kur'an-ı Kerim, ikincisi ise Hz. Peygamber'in (sav) sünneti seniyesidir. Bu iki kavram İslam tarihinin bazı dönemlerinde farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. Kimi zaman yapılan bir eylemi meşru gösterebilmek, kimi zaman ise, siyasi krizlerin arttığı ve otoritelerin gardlarının düştüğü zamanlarda, insaların ortak paydaları olan bu dini değerler farklı manalara evrilmeye çalışılmıştır. Peygamber algısı, tarihin belirli dönemlerinde bu mezkûr sebeplerin yanı sıra, Batı etkisinde kalmış Müslüman şahsiyetlerin çalışmalarına da yansımıştır. Nitekim el-Vahyu'l-Muhammedî eserinde Kur'an-ı Kerim, Peygamberlik ve Risalet gibi konulara farklı bir perspektiften bakan, Muhammed Reşid Rıza, Batı etkisiyle ortaya çıkan "Çağdaş İslam Düşüncesi"nin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Değerlendirmeye tâbi tuttuğumuz Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî adlı eseri, Kur'an-ı Kerim merkezli bir inanç metodolojisi ortaya koymayı hedeflemektedir. Aynı zamanda Reşid Rıza'nın düşüncelerinin özünde toplumun ıslahı, müslümanların kendi çağlarında yükselmeleri ve yalnızca Kur'an'ın değil, diğer dinî ilimlerin de ön plana çıkarılıp canlandırılmasını amaç edinen bir düşünce sistemi yer almaktadır. Tahlil etmekte olduğumuz bu eserin içerisinde İslam aleminin inanç ve ahlak yönünden üstünlüğünü ve faziletini ortaya koymak amacıyla Kur'an-ı Kerim, İncil ve batılı kaynaklar arasında bir karşılaştırmaya gidilmekte, Kur'an-ı Kerim'in üstünlüğünün diğer kitaplara göre daha yüce olduğu ifade edilmektedir. Reşid Rıza, ithamların aksine dinin, bilim ve teknoloji ile yakın ilişki içerisinde olduğunu, bununla birlikte müslümanların da devamlı gelişime açık, manevi ve ahlaki olarak donanımlı olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Düşüncelerinin temelinde, ıslahın ancak eğitim ve öğretim ile gerçekleşebileceği fikri yer almaktadır. İlim tahsil etmek ve bu ilmi insanlara öğretmek, yani cahillik ve tembellek açısından düşünülen her şeyin aksini yapmaktır. Reşid Rıza'ya göre, dinî, sosyal ve içtimai ıslahatlar, siyasi yapının düzene girmesinin tek yoludur. Bununla birlikte İslam birliğinin oluşturulmasında, müslümanların manevi birlik yönüyle bir arada olabileceğini ifade etmektedir. İslahat ile gerçekleştirmek istenilen hedef, bütün Müslümanları inanç merkezli ortak değerde buluşturulması ve dış müdahalelerden uzak bir hukuk sisteminin kurulmasıdır. İslah fikri aracılığıyla insanlarda dinin yaşatılması ve korunması hedeflenmektedir. Bununla beraber eğitim ve toplumsal kalkınma gerçekleşecektir. Bu yönleriyle değerlendirmeye tabi tuttuğumuz bu eserde, kronolojik bir olay akışının anlatımından ziyade, konu serdedilirken bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Bunun sebebi ise, apolojik yani savunmacı bir tarzının olmasıdır. Eserde daha çok Reşid Rıza'nın kendi zihinsel mentalitesini yansıtan düşünceler yer almaktadır. Reşid Rıza'nın Kur'an-ı Kerim'i merkeze almak suretiyle kendi bilgisel manzumelerinden hareket eden bir üslubu benimsemiştir. Her ne kadar Reşid Rıza'nın kendi zihinsel mentalitesini yansıttığını söylesek dahi, yargıların neredeyse tamamının Kur'an'a dayandırılması, bazen de İncil ile batılı kaynaklardan istifade edilmesi, eserdeki düşüncelerin kendi içerisinde tutarlı, orijinal ve özgün olmasını beraberinde getirmiştir. Bu çalışmamızda el-Vahyu'l-Muhammedî eseri bağlamında Muhammed Reşid Rıza'nın ıslah düşünceleri, Peygamber tasavvuru, Nübüvvet ve Risalet gibi konulara bakışı ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Muhammed Reşid Rıza, el-Vahyu'l-Muhammed-i, İslah, Kitabu'l Menar ve'l-Ezher.

Al-Vahyu'l-Muhammedî Work of Muhammad Rashid Rıza Evaluation of Prophet Ideas and Reform Thoughts in the Context

Abstract

There are two main sources that regulate the worship and daily life of Muslims. Undoubtedly, the first of these is the Qur'an, and the second is the Sunnah of the Prophet. These two concepts have been used for different purposes in some periods of Islamic history. These religious values, which are the common denominators of people, have been tried to evolve into different meanings, sometimes to justify an action, and sometimes when political crises increase and the guards of the authorities fall. The perception of the Prophet was reflected in the works of Muslim personalities who were influenced by the West, in addition to these aforementioned reasons, in certain periods of history. As a matter of fact, Muhammad Rashid Rıza, who looked at subjects such as the Qur'an, Prophethood and the Prophethood from a different perspective in his work al-Vahyu'l-Muhammad, became one of the most important representatives of "Contemporary Islamic Thought" that emerged under the influence of the West. The work of Muhammad Rashid Rıza, which we have evaluated, called al-Vahyu'l-Muhammed, aims to reveal a Quran-centered belief methodology. At the same time, at the core of Rashid Rıza's thoughts is a system of thought that aims at reforming the society, the rise of

Muslims in their own age, and bringing to the fore and reviving not only the Qur'an but also other religious sciences. In this work that we are analyzing, a comparison is made between the Qur'an, the Bible and western sources in order to reveal the superiority and virtue of the Islamic world in terms of faith and morality, and it is stated that the superiority of the Qur'an is higher than other books. is being done. Reşid Rıza emphasizes that, contrary to the accusations, religion, science and technology are in close relationship, and that Muslims should also be open to continuous development, spiritually and morally equipped. Reşid Rıza's thoughts are based on the idea that improvement can only be achieved through education and training. It is to acquire knowledge and to teach it to people, that is, to do the opposite of everything that is thought in terms of ignorance and laziness. According to Reşid Rıza, religious, social and social reforms are the only way to bring order to the political structure. However, he states that Muslims can be together in terms of spiritual unity in the creation of Islamic unity. The aim of reform is to bring all Muslims together in a faith-centered common value and to establish a legal system that is free from foreign interventions. According to Reşid Rıza, it is aimed to keep religion alive and protect people through the idea of reform. Along with this, education and social development will take place. In this work, which we have evaluated with these aspects, a holistic approach has been adopted while the subject is being presented, rather than the narration of a chronological event flow. The main reason for this is that the work has an apologetic, that is, defensive style. In the work, there are mostly thoughts that reflect Reşid Rıza's own mental mentality. Reşid Rıza has adopted a style based on his own informational poems by putting the Qur'an in the center. Even if we say that the work reflects Reşid Rıza's own mental mentality, the fact that almost all of the judgments in the work are based on the Qur'an, and sometimes he makes use of the Bible and western sources, brought the thoughts in the work to be consistent, original and original within itself. In this study, in the context of al-Vahyu'l-Muhammed, Muhammad Reşid Rıza's view of improvement thoughts, Prophet's vision, Prophethood and Prophecy are discussed.

Keywords: History of Islam, Muhammed Reşid Rıza, el-Vahyu'l-Muhammed, improvement, Kitabu'l Menar ve'l-Azhar.

Giriş

Siyer ve İslam Tarihi başta olmak üzere tüm İslamî ilimlerin kaynağı hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (sav) sünnetidir. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması, ibadetlerin keyfiyetinin bilinmesi ve ahlakî davranışların uygulanmasının tek yolu Hz. Peygamber'in kişinin yaşayışına rehber kılınması ile mümkündür. Bu sebeple Siyer ve Hadis ilimleri başta olmak üzere Hz. Peygamber'i (sav) konu edinen alanlarda yalnızca İslam Dünyasında değil Batı'da yapılan çalışmalar da dahil bir çok eser telif edilmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber ile ilgili çeşitli algılar ortaya çıkmıştır. Özellikle müslüman topraklarda doğmuş olup ilim tahsilini Batı'da tamamlayan İslam düşünürlerinin Hz. Peygamber algısı, yaygın ve geleneksel tasavvurdan farklıdır. Bu farklılığın özünde geleneksel usül ile çağdaş İslam düşüncesinin fikrî mücadelesinin yansımaları yer almaktadır. Bunun yanı sıra Batı'nın ithamlarına karşı apolojik tarzda eserler de telif edilmiştir. Nitekim bu çalışmamızda ele aldığımız Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî eseri Batı dünyasının Hz. Muhammed algısına kısmî reddiyeler içermektedir. Bu çalışmamızda Muhammed Reşid Rıza'nın İslah düşünceleri, Hz. Peygamber algısı, Nübüvvet ve Risalet gibi konulara bakışı ele alınmaktadır. Reşid Rıza'nın mensubu olduğu İslamî uyanış veyahut İslah hareketi olarak ifade edilen düşüncelerinin menşei, Seyyid Cemâlüddin Muhammed b. Safder el-Efgânî el-Hüseynî ve Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısrî'dir. Cemâleddin Efgânî, Amerika'dan İngiltere'ye kadar Batı'da, Mısır'dan Hindistan'a kadar Doğu'da gerçekleştirdiği seyahatler, etkilediği şahıslar ve zümreler, karıştığı olaylar ve hareketler, geride bıraktığı eserler ve öğrencilerle XIX. yüzyıl İslâm dünyasının düşünce ve siyaset hayatında önemli bir yere sahiptir.¹ Özellikle üzerinde durduğu nokta, din ve siyaset ilişkisinde bütün İslâm ülkelerinin ortak problemlerini ortak bir payda da birleştirebilmektir. Efgânî, sömürgeye dayalı anlayışı yıkmak üzere millî şuuru uyandırmaya, vatan sevgisini güçlendirmeye çalışırken bu dönemde bütün İslâm ülkeleri arasında sağlam bağların kurulması, çok yönlü dayanışmanın sağlanması ve böylece birlikte hürriyet ve bağımsızlığı elde ederek müslümanlar birliğinin sağlanması için gayret etmiştir.² Reşid Rıza'nın hocası olan Muhammed Abduh ise, peygamberlere ve vahye olan ihtiyaç konusunda Reşid Rıza'ya

¹ Hayreddin Karaman, "Efgânî, Cemâleddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 456-458.

² Karaman, "Efgânî, Cemâleddin", 458.

da tesir etmiş olan, bütün büyük dinler ve filozoflar tarafından insanda bulunduğu kabul edilen sonsuzluk (bekā) isteğiyle insanların toplu olarak bir arada yaşayabilmesi için ahlāk gibi önemli değerlere muhtaç olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Duyular dışında herhangi bir bilgi kaynağı bulunmadığını söyleyen veya bu konuda mütereddit davranan kişileri cehaletle suçlayan Abduh'a göre vahye karşı olumsuz tavır sergilemenin sebebi sorumluluktan kaçma isteğidir.³ Bunun yanı sıra ıslahatla düşünce çizgisinin en önemli temsilcilerinden olan Abduh, kendisinden sonra talebesi Muhammed Reşid Rıza'nın düşüncelerini etkilemiştir. Bu çalışmamız, el-Vayhu'l-Muhammedî eseri bağlamında, ıslah fikrinin sancağını hocasından devralan Reşid Rıza'nın, Batı'nın dinî ve siyasi düşüncelerine karşı yazdığı reddiyeleri bununla birlikte kendi bilgi manzumesinden hareketle ortaya koyduğu Peygamber, Nübüvvet ve Risalet gibi kavramlara bakışının değerlendirilmesi ve tahlilini içermektedir.

1. Reşid Rıza'nın Hayatı ve İlmî Çalışmaları

Reşid Rıza, 1865'de Trablusşam'a yaklaşık 5 km uzaklıktaki, Akdeniz'e kıyısı olan Kalemun kasabasında doğdu.⁴ Reşid Rıza'nın ailesi ilim, irşad ehli ve özellik bakımından ileri gelen ailelerden biri olması hasebiyle "Meşayih" lakabı ile tanınırdı. Meşhur ve büyük bir alim olan dedesi, içerisinde ibadet edilen, hitabet, şiir, ve ilim dersleri verilen bir mescid inşa etti.⁵ Reşid Rıza ilk tahsiline burada başladı. Babası daha iyi bir eğitim alabilmesi amacıyla onu Trablus'a getirip Osmanlı Rüşdiye Mektebine yazdırdı. Daha sonra kendi isteğiyle Rüşdiye Mektebi'nden ayrılarak el-Medresetü'l Vataniyyeti'l İslamiyye'ye girdi. Reşid Rıza, 1883 yılında geldiği bu medreseden 1896 yılında mezun oldu. Bu medrese Reşid Rıza'nın düşüncelerini biçimlendiren önemli yerlerden biridir. Özellikle Türkçe, Fransızca, Arapça gibi dillerin öğretilmesinin yanı sıra Mantık, Felsefe ve Matematik gibi dersler de okutulmaktaydı.⁶ Muhammed Reşid Rıza, el-Ezher'de önceleri talebe, daha sonra da hoca olarak 30 yıl kalan Şeyh Mahmut Neşşâbe'den Şafîi fikhını, hadisi, va'z ve irşad alanındaki hadislerin tenkit usulünü ve meşhur olan hadis kaynaklarını öğrendi.⁷ Şeyh Abdülğani er-Rafi'den de İmam Şevkânî'nin "Neylü'l Evtâr"ının bazı bölümlerini öğrendi.⁸ Âlim, âbid ve muhaddis olan Muhammed el-Kavukcî'den de onun kendi hadis kitaplarını okudu.⁹ Bu kitaplar Reşid Rıza'nın hadis ilmi ile alakalı ufkunu genişletti. Münakaşalı usul ve mantık derslerine katıldı. Muhammed el-Hüseyni ve Muhammed Kamil er-Rafi'i'nin Bu münakaşa usulü derslerinde onların düşüncelerini dikkatli bir biçimde dinledikten sonra, kendi fikrini beyan etti.¹⁰ Reşid Rıza'nın ifadesi ile; "Bana görüşlerimin doğru olduğunu söyleyerek beni takdir ettiler ve şöyle dediler; Bunu nereden öğrendin? Ben de şöyle cevap veriyordum; Benim içimden gelen görüş buydu. Çünkü aksi olan tartıştığınız bu düşünce, aklım ve fitratıma aykırıydı."¹¹ Bu kitapların yanı sıra Gazzalî'nin İhyâ'sı da Reşid Rıza'nın yalnız başına okuduğu kitaplardandır.¹² Bu eser Reşid Rıza'nın dini düşüncelerinin şekillenmesine, ilmine ve yaşayış tarzına tesir etmiştir.

2. İslah Düşüncesinin Oluşması

Reşid Rıza, henüz tahsili döneminde kendi yaşadığı kasaba civarına sürgüne gönderilen Mısırlılar'dan "Urvetü'l-Vuskâ" dergisinin adını duydu. Daha sonra hocası Hüseyin el-Cisr, derginin diğer nüshalarını buldu ve ona verdi. Reşid Rıza bu nüshaları okuyunca kendi ifadesi ile onu elektrik gibi çarpmış

³ M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 482-486.

⁴ Ahmed Şekib Erselân, *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâu erbaîne sene* (Dimeşk: Advâu's-Selef, 1938), 13-18; Ahmed Fehd Berekât eş-Şevâkibe, *Muhammed Reşid Rızâ ve devruhü fi'l-hayâti'l-fikriyye ve's-siyâsiyye* (Amman: Dâru Ammâr, 1989), 13-38; M. Sait Özervarlı, "Reşid Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 14; Faruk Vural, "Reşid Rızâ'nın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 239.

⁵ Muhammed Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher* (Mısır: Matbaatü'l Menâr, 1352), 133; Özervarlı, "Reşid Rızâ", 14-16.

⁶ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 139; Özervarlı, "Reşid Rızâ", 14-16; Vural, "Reşid Rızâ'nın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı", 239.

⁷ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 141,142.

⁸ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 142.

⁹ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 141-142.

¹⁰ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 143.

¹¹ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 143.

¹² Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 143.

ve aydınlatmıştı.¹³ İlerleyen zamanlarda bu derginin iki önemli şahsiyeti Afğani ve Abduh ile tanışmanın yollarını aradı. Abduh ile görüşme imkanı bulabildiyse de Afğani için aynı şeyi söylememiz mümkün değildir.¹⁴ Abduh Lübnan'a sürgün edildiği dönemde onunla görüşme fırsatı buldu. Daha sonra el-Medresetü'l Sultanîye'de Abduh'un derslerine katıldı. Sûfî düşünce yapısına sahip olan Reşid Rıza'nın bu dersler neticesinde fikirlerinde köklü değişimlerin temelleri atıldı ve ıslah düşüncesi oluşmaya başladı.¹⁵ Bununla da yetinmeyen Reşid Rıza bu düşüncelerin merkeze alındığı bir dergi çıkarmak istedi. Bunun için de daha çok faydalı olacağını düşündüğünden dolayı Mısır'a göçmeye karar verdi. Dergi çıkarma fikrini hocası Abduh'e danıştıysa da umduğu cevabı alamadı.¹⁶ Reşid Rıza vazgeçmiş de değildi. Dergide siyasete ve particiliği yer vermeyeceğini, amacının insanlara İslam'ı doğru bir biçimde anlatmak olduğunu ve bu bağlamda derginin büyük rol oynayacağını belirterek hocasını ikna etti.¹⁷ Böylece 1898 yılında el-Menâr adı verilen dergiyi çıkardılar.¹⁸

Reşid Rıza'ya göre, dinî, sosyal ve içtimaî ıslahlar, siyasi yapının düzene girmesinin tek yoludur. Bununla birlikte İslam birliğinin oluşturulmasında Müslümanların ve tüm İslam ülkelerinin, manevi birlik yönüyle bir arada olabileceğini ifade etmektedir. İslahat düşüncesinin temel maksadı; dış müdahalelerden uzak bir hukuk sisteminin kurulması ve Müslümanları Arapça merkezli ortak bir dilde birleştirmektir. Reşid Rıza'ya göre ıslahat aracılığıyla insanlarda dinin yaşatılması ve korunması hedeflenmektedir. Bununla beraber eğitim ve akabinde de maddi kalkınma gerçekleşecektir. Reşid Rıza'nın burada özellikle vurguladığı husus ise, istişare ve danışmadır. el-Menâr'da yer alan Reşid Rıza'nın ıslahat düşüncesinin temelinde eğitim ve öğretim yer almaktadır. Yani ilim öğrenmek ve bu ilmi insanlara öğretmek, kısacası cahillik ve tembellik yönünde düşünülen her şeyin aksini yapmaktır. Reşid Rıza bu düşüncelerini hocası Abduh'un 1905'te vefatından sonra da sürdürmeye devam etti. Özellikle hocası Abduh'un, Kur'an hidayetinin Müslümanların dışındaki diri toplumlarda parlayacağı düşüncesini zikretmekte ve bunu devamlı ıslah fikrinin temelinde insanlara aktarmaktaydı. Hocasının vefatından sonra, ıslah düşüncesini insanlara yaymak için çeşitli seyahatler gerçekleştirdi. Suriye, İstanbul, Hindistan, Hicaz ve Kudüs gibi yerlere çeşitli seyahatler yaparak İslam fikrini yaymaya çalıştı.¹⁹ Bu seyahatlerinde ıslahın yanı sıra yegane amaç, İslam birliğini kurmak, Müslümanlara bağımsızlık kazandırmak ve sömürgeye dayalı anlayışı yıkmaktı. Reşid Rıza, 1935'de gerçekleştirdiği Süveyş seyahati dönüşünde Kur'an okurken vefat etmiştir.²⁰

3. el-Vahyu'l-Muhammedî Eserinde Vahiy, İsmet, Nübüvvet, Risalet ve Mucize Kavramlarının Değerlendirmesi

Eserde mukaddime bölümünden hemen sonra birinci bölümde vahiy, nübüvvet ve risalet gibi kelimelerin ıstılahi manaları ele alınmaktadır. Bu kelimelerin, işaret etmek, ilham ve vesvese gibi farklı farklı mana boyutları olduğu belirtilerek Kur'an-ı Kerim'den alıntılar ile bu tanımlar desteklenmektedir. Reşid Rıza, geleneksel usuldeki yaygın olan vahiy tanımları ile Hıristiyanlardaki vahiy tanımlarını karşılaştırarak aralarındaki farkları ortaya koymaktadır.²¹ Örneğin; geleneksel usûlde vahiy, Allah'ın peygamberlerine gönderdiği mesajı ifade ederken, Hıristiyanlarda ise vahyin, Hz. İsa'nın bizzat kendisi olduğunu vurgulamaktadır.²²

¹³ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*; Hayreddin Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik* (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 148; Özervarlı, "Reşid Rızâ", 14.

¹⁴ Erselân, *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâu erbaîne sene*, 145; Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, 148; Vural, "Reşid Rızâ'nın Mütешâbih Âyetlere Yaklaşımı", 239; Özervarlı, "Reşid Rızâ", 14.

¹⁵ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 139; Hasib es-Sâmerrâi, *Reşid Rızâ el-Müfessir* (Bağdat, 1976), 289,290; Özervarlı, "Reşid Rızâ", 14; Vural, "Reşid Rızâ'nın Mütешâbih Âyetlere Yaklaşımı", 239.

¹⁶ Sâmerriâi, *Reşid Rızâ el-Müfessir*, 290.

¹⁷ Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, 151.

¹⁸ Erselân, *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâu erbaîne sene*, 179; Muhammed Harb, "Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 116-118; Vural, "Reşid Rızâ'nın Mütешâbih Âyetlere Yaklaşımı", 240.

¹⁹ Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 143-146; Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, 155-158.

²⁰ Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, 155-158.

²¹ Muhammed Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî* (Beyrut: Daru'l kutubül ilmiyye, 1426), 25.

²² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 39.

Nebi ve resul kavramları ile ilgili ise, yaygın kanaatin aksine farklı bir tarif ortaya çıkmaktadır. Yaygın kanaate göre nebi ve resul kavramları arasında bir farkın olmadığını düşünülürken, Reşid Rıza'nın ele aldığı geleneksel usule göre; nebi, kendisine gelen vahiy insanlara tebliğ etmekle görevli değil iken, resul ise kendisine gönderilen vahiy insanlara tebliğ etmekle görevlendirilmiştir.²³ Yani bu iki tanımın aralarındaki temel fark "tebliğ" kavramıdır. Bu konuda meşhur olan bir başka tanım ise; "Kendisinden önceki şeriat ile amel ediyor ise nebi, kendisine müstakil bir şeriat verilmiş ise resuldür" şeklindedir. Kuran-ı Kerim'de de "Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir, Fakat o Allah'ın Resülü ve nebilerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir."²⁴ Ayetinde nebi kelimesi üzerinden nübüvvet ve risalet kavramlarının Hz. Peygamber ile birlikte sona erdiği vurgulanmıştır.

3.1. İsmet

Reşid Rıza peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduğunu belirtmektedir. Fakat bu tanım bundan ibarete değildir. Reşid Rıza bu tanım ile Hıristiyanları ve onların Hz. İsa inancını eleştirmektedir.²⁵ Aslında burada vurgulanan önemli soru, "ismet sıfatı olan peygamberler tanrılık iddiasında bulunabilirler mi, bulunamazlar mı?" sorusudur. Bu düşünce ile Reşid Rıza, peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduklarını vurgularken aynı zamanda da Hz. İsa'nın tanrı olmadığına işaret etmekte ve Hıristiyanların da bu inançlarını eleştirmektedir. Reşid Rıza'nın eserinde ele aldığı Kur'an merkezli metodunu burada da görmekteyiz. İsmet sıfatı ile ilgili fikirleri karşılaştırmalı olarak değerlendirdikten hemen sonra Kur'an'ı Kerim'den ilgili ayetler ile bu düşüncesini desteklemektedir.²⁶ Burada özellikle dikkat edilmesi gereken önemli husus, nebilerin günahsız olmaları demek onların şahsi özelliklerinden kaynaklanan bir değere sahip olmalarından ziyade, Allah'ın onlara vahyetmesi ile bu sifata sahip olduklarıdır. İlk bölümde Reşid Rıza'nın ismet sıfatı ile birlikte ele aldığı bir diğer konu ise, akıl ve beşeri ilimlerin resullerin vahiy ve tebliğ davetlerinin yerlerini tutmayacağıdır.²⁷ Reşid Rıza bu konuda İbn-i Sina ve hizmetçisi arasında geçen bir kıssaya değinmek suretiyle bu düşüncesini desteklemektedir. İbn-i Sina'nın bir hizmetçisi vardı aynı zamanda da onun öğrencisiydi. Bir gün hizmetçisi ona şöyle dedi: Senin gibi büyük bir filozof ve alim nasıl olur da Muhammed adında birine uyar! İbn-i Sinâ da bir gün hizmetçisini gece vakti uyandırarak ondan abdest almak için su istedi. Hizmetçisi ise havanın soğuk olmasını bahane ederek onun bu isteğini yerine getirmedi. Sabah ezanı vaktinde ise, İbn-i Sina kendisini tekrar kaldırdı ve yine kendisinden su istedi. Fakat hizmetçisi soğuk havayı bahane ederek bu talebini bir kez daha yerine getirmedi. Tam o sırada Müezzin, ezanın içerisindeki "Muhammed (sav)'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederim" bölümünü okudu. O sırada İbn-i Sinâ hizmetçisine bu sözü açıklayarak şunları söyledi: Sen benim Resulullah'a inanmamı eleştirip beni ondan daha üstün olarak görüyorsun ancak benim su istemek gibi en ufak bir isteğimi dahi bahaneler uydurarak reddediyorsun, fakat bu müezzin sabahın erken vaktinde ve soğuk havalarda bu yüksek minarelere çıkarak peygamberin vefatının üzerinden asırlar geçmesine rağmen ona iman ve bağlılığı ifade maksadıyla ezan okuyor dedi. Bu durumda ben nasıl ondan daha üstün biri olabilirim diye de ekledi.²⁸

3.2. Nübüvvet

Bu bölümde Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatlanması ile ilgili konuları ihtiva etmektedir. Ayrıca Hıristiyanlara göre nebi, enbiya, nübüvvet ve vahiy kavramlarının tanımları da yine bu bölümde ele alınmaktadır.²⁹ Hıristiyanlara göre enbiyalar, şeriate davet eden ve mesihin geleceğini bildiren kişilerdir.³⁰

²³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 25.

²⁴ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altıntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Ahzâb 33/40.

²⁵ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 31-33.

²⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 31-33.

²⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 34-36.

²⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 35-37.

²⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 35-37.

³⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 39,40.

Nübüvvet kavramının ise çeşitli manalara geldiği belirtilmekte ve bunlardan bazılarının da, rüyalar, ilham ve tebliğ oldukları ifade edilmektedir.³¹ Bu tanımlar çerçevesinde Reşid Rıza'ya göre Nübüvvetin ispatı; Ehli kitaptan olanlar için vahyi mutlak ve peygamberlerin dini konuları tebliğde masum olduklarının bilinmesidir. Bunun yanı sıra Muhammed Reşid Rıza, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin diğer peygamberlere nazaran daha üstün olduğunu belirtmektedir.³² Bu düşüncesini de Hz. Peygamber'e gönderilen Kur'an-ı Kerim'in daha açık ve te'vilden uzak bir kitap oluşu ile ilişkilendirmektedir. Nübüvvet bahsinde de el-Vahyu'l-Muhammedî eserinin geneline hakim olan apolojik tarzın etkilerini görebilmekteyiz. Yani Kur'an-ı Kerim üzerinden hem gönderildiği şahsı yüceltmek ve faziletini ortaya koymak hem de diğer kitaplar ile irtibatlandırılarak bu kitabın faziletlerinin diğer kitaplardan üstün olduğunu, bu sebeple de bu kitabın gönderildiği peygamberin de diğer peygamberlerden üstün olduğunu vurgulamaktadır.³³ Buna dayanak olarak ise Kur'an-ı Kerim'in tarih üstü, sürekliliği olan, akla ve mantığa uygun olması gibi özelliklere değinmektedir.³⁴ el-Vahyu'l-Muhammedî'nin ikinci bölümünde ele alınan bir başka konu ise, kiliselerin İslamiyete karşı aldığı tedbirlerdir. Burada tedbirlerden maksat kilise efradının İslam'a meyil etmelerini engellemektir.³⁵ Kiliselerde veya batılı kaynaklarda İslam adına telif edilen eserler bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Fakat İslami kitapların telif edilmesi, veya insanların İslami çalışmalar ile karşılaşmalarının da kiliselerin bu alandaki etkilerini minimize etmiştir.

3.3. Mucizeler

Reşid Rıza'nın ikinci bölümde ele aldığı önemli konulardan bir tanesi de mucize ve harikulade olaylardır. Muhammed Reşid Rıza, mucizeler ve harikulade olayları birbirinden ayırmıştır. Aralarındaki temel fark, meydana gelen olağanüstü olayın sebep ve mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Reşid Rıza'ya göre harikulade olaylar, peygamberin peygamberliğini ispat mahiyetindedir ve sürekliliği söz konusu değildir.³⁶ Mucizeler ise, sürekli, tarih üstüdür, akla, mantığa ve vicdana hitap etmelidir.³⁷ Yani Reşid Rıza'ya göre bu kavramın arasındaki temel fark, meydana gelen bu olağanüstü olayın, peygamberin peygamberliğini ispat mahiyetinde mi gerçekleştiği sorusudur. Mucizenin ise en temel özelliği; sürekliliği, akla, mantığa ve vicdana hitap etmesidir. Buna en açıklayıcı örnek olarak ise en büyük mucize olan Kur'an-ı Kerim zikredilebilir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'i en büyük mucize yapan özellikleri; sürekli olması, akla, mantığa ve vicdana hitap etmesidir.³⁸ Nitekim bir çok harikulade olayları ve mucizeleri de açıklayanın yine Kuran-ı Kerim oluşu onun en büyük mucize oluşunu destekler mahiyettedir. Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî eserine göre mucizeler ikiye ayrılmaktadır; Bunlar Aklî Mucizeler ve Kevnî Mucizelerdir.³⁹ Aklî Mucize ile kastedilen Kur'an-ı Kerim'dir. Kevnî Mucizeler ise, kafirlere karşı zafer elde edilmesi, savaşta silah ve yiyecek desteğinin sağlanması, melekler ile desteklenmesi, şifa duaları, yağmur duaları ve görmeyenlerin gözünün açılması gibi örneklerdir.⁴⁰ Ancak burada vurgulanan en önemli husus, Kevnî Mucizelerin hiçbir zaman peygamberin nübüvvetinin ispatı mahiyetinde gerçekleşmediğidir.⁴¹ Çünkü nübüvvetin ispatı Kevnî deliller ile değil, ilmi ve akli deliller ile ispatlanmıştır.⁴² Bu bölümde Reşid Rıza, mucize ile ilgili hususlarda dayanak olarak Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra, sık sık İncil'e de başvurmakta ve İncil'den alıntılar ile düşüncesini desteklemeye çalışmaktadır.⁴³

³¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 39,40.

³² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 40.

³³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 43,44.

³⁴ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 43,44.

³⁵ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 44.

³⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 45.

³⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 47.

³⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 47,48.

³⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 48.

⁴⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 47,48.

⁴¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 47,48.

⁴² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 48.

⁴³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 53.

4. Muhammed Reşid Rıza'nın Peygamber Tasavvuru

Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî eserinde peygamber tasavvuru bahsinde, batılı ilim adamlarının tarih, siyer vb. çalışmalar üzerinden Hz. Peygamber tasavvuru ve Hz. Peygamber'e bazı ithamlar yer almaktadır. Reşid Rıza bu bölümde Emile Dermenghem üzerinden batıdaki ilim adamlarının peygamber tasavvuruna karşı savunmacı bir üslupla kendi düşüncelerini ortaya koymaktadır. Emile Dermenghem, Hz. Peygamber'in hayatını yazan Batılı ilim adamlarının en iyi niyetlilerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁴⁴ Batılı bir araştırmacı olan Emile Dermenghem, çağdaşı olan entellektüellerin aksine Hz. Peygamber'e derin saygı duymaktadır. Emile Dermenghem'in yazdığı "Hz. Muhammed ve Risaleti" adlı eser, Hz. Peygamber'in ele alındığı çalışmalar arasında yazılmış olan birçok batılı oryantalistin kitabından çok daha itidalli bir eserdir. Yazar, farklı bir metod izleyerek Hz. Peygamber'in hayatını ve risaletini sadık bir şekilde telif etmiş olup bunu yaparken Arapça kaynaklara da sık sık başvurmuştur. Genel olarak batılı siyer çalışmalar incelendiğinde, Hz. Peygamber'in şahsına yönelik ithamlar yer almamakla birlikte daha çok onun kendisine gönderilen vahiy üzerinden Hz. Peygamber'e ithamlarda bulunulmuştur.⁴⁵ Buna karşın Reşid Rıza'nın eserinde ele aldığı batılı çalışmalarda Hz. Peygamber hakkındaki düşüncelere baktığımızda onun doğru sözlü, sadık, adil ve yumuşak huylu bir yapısının olduğuna işaret edilmektedir. Yani istisnalarının olabileceği ihtimali ile beraber batılı din adamlarının genel olarak Hz. Peygamber'in şahsi karizması hakkındaki düşünceleri onun doğru sözlü, adil olduğuna yöneliktir. Esas itham edilen nokta ise, onun tebliğ ettiği vahyin Allah'tan geldiği yönündeki düşüncenin aksine, bu vahyin onun bizzat kendisinden geldiğini, bir nevi ilham olduğunu iddia etmeleridir.

el-Vahyu'l-Muhammedî eserinin üçüncü bölümünde ise, özellikle nefsi vahiy adı altında, vahyin Hz. Muhammed'in kendi kendine telkini yani ilham şeklinde olduğu iddiası yer almaktadır.⁴⁶ Bu düşüncelerin başında Maddiyyun denilen, her şeyin varlığının esasında bir maddeye dayandığını ve ruhanî boyutunun inkar edildiği maddeci ilim adamlarına göre vahiy, Hz. Muhammed'in kendinden ortaya çıkardığı bir ilhamdır.⁴⁷ Emile Dermenghem'a göre, Hz. Muhammed'in ruhsal birikimi, kalbinin temizliği ve Allah'a bağlılığı gibi özellikleri onun zihnine tesir ederek bilinçaltında rüyalar ve ruhsal durumların meydana gelmesine sebebiyet vermiş ve bunu da indirilen ilahi bir vahiy olarak tasavvur etmiştir.⁴⁸ Bu görüşlerine delil olarak ise, tüm nebilere vahyin geliş şekillerinden birinin rüyalar olduğuna işaret etmektedir.⁴⁹ Aslında burada Emile Dermenghem vahiy konusunda Hz. Peygamber'e (sav) bir ithamda bulunurken aynı zamanda Hz. Muhammed'in söylediği sözlerin doğruluğundan şüphe duyulmasından ziyade, bu söylediği sözlerin kaynağının bizzat kendisi olduğu ve gayb alemi hakkında elimizde kesin bir bilgi olmadığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra el-Vahyu'l-Muhammedî eserinde, Emile Dermenghem'in Hz. Peygamber hakkındaki değerlendirmeleri, ithamları ve batılı çalışmaları yansıtan bir düşünce perspektifi de yine bu bölümde yer almaktadır.⁵⁰ Reşid Rıza ise bu iddiaları tek tek ele almakta ve Kur'an-ı Kerim ışığında reddiyeler niteliğinde cevaplar yazmaktadır.⁵¹ Örneğin, Emile, Hz. Peygamber'in İslam dinindeki bilgi kaynaklarını Mekke'de bulunan Hıristiyan ve Yahudilerden, Kureyş'in yaz ve kış ticaret yolculuklarından, Kureyş'in Mekke toplantılarından ve o toplantılardaki Hz. Muhammed'in konumundan, Varaka b. Nevfel'den ve en dikkat çekeni ise, Rahip Bahira'dan edindiğini iddia etmektedir.⁵² Emile'nin en dikkat çeken iddialarından biri, Hz. Muhammed'in Rahip Bahira'nın yakın bir dostu olduğudur.⁵³ İlginç olan tarafı ise, Emile, Hz. Muhammed'in bir gün içki içtiğini ve sarhoş halde iken arkadaşı Rahip Bahira'yı öldürdüğünü ve

⁴⁴ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 39; Mustafa Öz, "Dermenghem, Emile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁴⁵ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 57.

⁴⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65.

⁴⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65.

⁴⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 66-68.

⁴⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 66-68.

⁵⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65-67.

⁵¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65-67.

⁵² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 66-72.

⁵³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65.

bu sebepten dolayı içkinin haram kılındığını iddia etmektedir.⁵⁴ Reşid Rıza ise; Bu rivayetin yalnızca “Hz. Muhammed’in sarhoş halde iken Rahip Bahira’yı öldürmesi” düşüncesini reddetmesinin yanı sıra, böyle bir rivayetin senedinin başlı başına sahih olmadığını vurgulamaktadır. Yani Reşid Rıza’ya göre, Hz. Peygamber’in Şam’a gitmesi, Rahip Bahira ile karşılaştığı rivayeti olumlu veya olumsuz tüm yönleriyle gerçeği yansıtmamaktadır.⁵⁵ Emile’nin iddialarından bir diğeri ise, Hz. Peygamber’in çocuklarının vefatının onda psikolojik etkiler bıraktığı yönündedir. Dermenghem’e göre; “Muhammed çocuklarının vefatından sonra içerisinde bulunduğu psikolojik zorluklar ve çocuğunun olmaması sebebiyle Zeyd b. Harise’yi evlat edindi.”⁵⁶ Reşid Rıza ise böyle bir şeyin olmadığını, Hz. Peygamber’in ve Hz. Hatice’nin hiçbir şekilde ümitsizliğe kapılmadıklarını aksine Allah Rasûlü’nün sabredenlerin en sabredeni olduğunu vurgulamıştır. Dermenghem’in Bu iddiası ile varmak istediği asıl hedef, Hz. Hatice’nin içerisinde bulunmuş olduğu psikolojik sıkıntıları aşabilmek için putlara kurban kestiği ve Hz. Hatice’nin putlara kurban kesmiş olabilme ihtimalinden de yola çıkarak Hz. Hatice’nin ve peygamberimizin ilerleyen dönemlerde Hristiyanlık dini sayesinde putlara karşı bakış açılarında köklü bir değişikliğin meydana geldiği yönündeki tezini desteklemektir. Fakat ne Hz. Peygamber ne de Hz. Hatice yalnızca çocuklarının ölümünden değil, hiç kimsenin ölümünden dolayı tahammülsüz olmamışlardır.

Muhammed Reşid Rıza üçüncü bölümün sonunda, Kur’an-ı Kerim’in Hz. Peygamber’in kendi bilgi manzumesinden ortaya çıktığı, bu kitabın vahiy yolu ile gönderilmediği yönündeki iddialara, onun herhangi bir kitap gibi olmadığını ve Kur’an-ı Kerim’in en büyük mucize oluşuna işaret etmektedir. Reşid Rıza, Kur’an-ı Kerim’in insanlarda nasıl bir devrim oluşturduğu sorusuna müstakil bir bölüm ayırarak bu mucizenin büyüklüğüne ve önemine işaret etmiştir.⁵⁷ Bu bağlamda el-Vahyu'l-Muhammedî eserinin dördüncü bölümünde Reşid Rıza, Kur’an-ı Kerim’in icaz ve belagatını ele almaktadır. Aslında burada yine müellifin ilişkilendirmek istediğini nokta, akli ve ilmi deliller konusudur. Bu icaz ve belagat üzerinden bu kitabın herhangi bir kitaba benzemediğini, bu kitabın akla, mantığa ve vicdana hitap ettiğini vurgulayarak onun yüceliğini ve faziletini ortaya koymaya çalışmıştır.

5. Kur’an-ı Kerim’in Arap Toplumuna Etkisi

Muhammed Reşid Rıza, Kur’an-ı Kerim’in Arap toplumunda bir devrim meydana getirdiğini ifade etmektedir.⁵⁸ Yine bu etkiler ele alınırken Tevrat’ın İsrailoğulları üzerindeki etkileri ile Kur’an-ı Kerim’in Arap toplumu, müşrikler ve müslümanlar üzerindeki etkilerini karşılaştırmak suretiyle Kur’an-ı Kerim’in Arap toplumunda köklü bir değişime yol açtığını ve toplumsal bir devrim meydana getirdiğini vurgulamaktadır.⁵⁹ Aslında devrimin merkezinde de vurgulanan esas düşünce, insanın özgürlüğü fikridir. Yani Kur’an-ı Kerim’in, kendisinden önceki toplumlara nazaran özellikle insanın aklını ve iradesini ön plana çıkaran bir bakış açısıyla o toplumda köklü bir devrim gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Reşid Rıza’nın ifadesiyle, zaten İslamiyetten önce Arapların içerisinde Yahudilik ve Hristiyanlık vardı. Bu durumun beraberinde getirdiği rekabet ortamı, tüm dinler açısından sürekli oluşabilecek bir tebliğ faaliyetine zemin hazırladı. Aslında o dönem toplumunun belagata hakim olmaları hasebiyle Kur’an-ı Kerim kısa süre içerisinde benimsenen bir kitap oldu. Fakat onlar bu kitaba uymak yerine kendi mevki, makam, istek ve arzuların ön plana çıkararak bu daveti reddettiler. Reşid Rıza’ya göre, Kur’an-ı Kerim o toplumda var olan cehalet, öfke, zülüm, fesatlık gibi konularda, duygular ve akıl merkezliğinde bir devrim meydana getirmiştir.⁶⁰ Bununla birlikte Arap toplumunda özellikle kusursuz olan üslubu ve belagatının etkisi ile bu kitabın insan eli ile yazılamayacak bir kitap olduğu konusundaki görüşü destekledi. Aslında buradaki öne çıkan üslup, Kur’an-ı Kerim’in müşrik Arap toplumunun ortak paydası üzerinden hareket etmesidir. Zira o

⁵⁴ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65.

⁵⁵ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 65-73.

⁵⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 70,71.

⁵⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 94-99.

⁵⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 102,103.

⁵⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 103.

⁶⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 102-109.

toplum, belagatı tüm yönleriyle bilen en iyi toplumlardandı. Kur'an-ı Kerim'in müminlerde bırakmış olduğu etkilerin başında da İslam öncesi dönemde sahip oldukları kötü adet ve alışkanlıklara dönmelerine yönelik en ufak bir iz dahi bırakmamış olmasıdır. Bunu sağlayan şey ise, Kur'an-ı Kerim ve içerisinde barındırdığı i'cazının yanı sıra ibadetlerdir. Yani daha çok onların manevi yönden tatmin olmalarını sağlamaları hususunda derin etkiler bırakmıştır. Genel olarak Reşid Rıza burada nasıl bir devrim gerçekleştiği sorusunu merkeze alarak, hangi noktalarda devrimin meydana geldiğine değinmekte ve bunu da son bölümde "Kur'an'ın Maksatları" başlığı altında ifade etmektedir.⁶¹

6. Kur'an'ın Maksatları

el-Vahyu'l-Muhammedî eserinin son bölümünde Muhammed Reşid Rıza, Kur'an'ın amaçları başlığı altında on temel maksada değinmektedir.⁶² Kur'an'ın bu on temel maksadının toplumlarda bir devrim oluşturduğunu ve köklü bir değişime yol açtığını ifade etmektedir.⁶³ Reşid Rıza'ya göre Kur'an'ın birinci maksadı, dinin üç temel rüknünü açıklamaktır. Bunlar; Allah'a iman, yeniden dirilme, hesap gününe iman, ve salih ameldir.⁶⁴ Reşid Rıza, salih ameli de 'ahlak ve iyi eylemler' şeklinde ikiye ayırmaktadır.⁶⁵ Yeniden dirilme ve hesap gününe iman ile kastettiği, yeniden dirileceğini ve hesaba çekileceğini bilen insanın daima eylemlerini buna göre tanzim edeceği düşüncesidir. Çünkü bu düşünce insanları ahlaklı bir birey olmaya ve iyi davranışlar sergilemeye götürecektir. Buna da salih amel denilir.⁶⁶ Burada üç kavramın da bir arada ele alınmasındaki maksad, Kur'an-ı Kerim'in neden İncil'den daha üstün olduğunu açıklamaktadır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'in maksat ve mahiyetinin bu üç temel unsur üzerine bina edilmişken, İncil'in ise, Hz. İsa'nın uluhiyeti üzerine inşa edildiğini, bütün maksat ve mahiyetin bu yönde olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁷

Kur'an-ı Kerim'in ikinci maksadı ise, insanların nübüvvet ve risalet konusundaki cehaletlerini gidermek, peygamberin vazifelerini diğer insanlara öğretmektir.⁶⁸ Bu bölümün devamında peygamberlerin tamamının bir beşer olduğu vurgusu yapılarak Hıristiyanlara da bir eleştiride bulunmaktadır. İkinci maksadın devamında ele alınan önemli konulardan biri de şefaath konusudur. Reşid Rıza, Hıristiyanların bildiği manada bir şefaatin olmadığını, şefaatin bütünüyle Allah'a ait olduğunu ve onun izni dışında şefaath yetkisinin kimsede bulunmadığını ifade etmektedir.⁶⁹ Ayrıca resullerin tümüne iman edilmesi ve aralarında ayırım yapılmaması gerektiğini de vurgulamaktadır. Reşid Rıza'ya göre, peygamberler arasında ayırım yapılmaması gerektiği ile kastedilen hepsine iman edilmesidir. Fakat tüm peygamberlerin fazilet ve üstünlük yönünden eşit olmadığını da vurgulamaktadır.⁷⁰ Aralarındaki temel farklar kendilerine gönderilen mesajların mahiyeti, Allah'ın kendilerini tahsis etmesi, insanları hidayete yönlendirme biçimleri ve sonuçları, insanlara ne derece faydalı olabildikleri gibi konularda ortaya çıktığını belirtmektedir.⁷¹ Bu sebeple Reşid Rıza'ya göre, hem akli hem de nakli delillerle Hz. Muhammed, kendisinden önceki diğer nebilere nazaran daha üstün kılınmıştır.⁷² Nitekim kendisine gönderilen kitabın fazileti ve yüceliği bunu destekler niteliktedir. Üçüncü maksat ise, Akıl ve fikir dini olan İslam'da, insanı mükemmel bir yapıya büründürmektir.⁷³ Burada kişiyi tüm yönleri ile geliştirmek, toplumsal yapıdaki konumuna göre, farkındalığını kazandırması ve gelişimine katkı sağlaması kastedilmektedir. Çünkü İslam öncesi dönemlerde din, akıl dışında kalan ve tamamen teslimiyete dayanan yapıya sahipti. Aksi halde hidayeth yoluna erişilemeyeceği düşünülürdü. Yani muhalefet etmekten ziyade, boyun eğmek esastı. İslam dini ile

⁶¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 119.

⁶² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 119.

⁶³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 102.

⁶⁴ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 121.

⁶⁵ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 132.

⁶⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 132.

⁶⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 139.

⁶⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 143.

⁶⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 145.

⁷⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 146.

⁷¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 146-148.

⁷² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 149.

⁷³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 173-176.

birlikte o insanların akılları, düşünceleri, vicdanları ve özgürlükleri esas alınarak peygamberlerin yalnızca uyarıcı oldukları, hidayet yollarını gösterdikleri ve tercihlerin akıl ve düşünce sahibi olan insanlar tarafından tamamen özgürce ortaya konulduğu bir yapıya büründü. Reşid Rıza bunu, "İslam dini akıl ve düşünce dinidir" şeklinde ifade etmektedir.⁷⁴ Reşid Rıza'ya göre dördüncü maksat, toplumu ıslah etmek ve ümmetin birliğini sağlamaktır. Burada sekiz konu bağlamında ıslahın amaçlandığını vurgulamaktadır;

وحدة الأمة ; Ümmetin birliğidir. Yani Kuran-ı Kerim'de de vurgulanan **"Şüphesiz bu (İslâm), tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de Rabb'inizim. Onun için sadece bana kulluk edin."**⁷⁵ insanların tümünün ait oldukları ümmetin, son nebinin gönderildiği ümmet olduğu ve bu hususta nebilerin arasında bir farkın olmadığı bir ümmet birliği ifade edilmiştir.⁷⁶

الوحدة الإنسانية بالمساواة بين أجناس البشر ; Tüm insanlığın eşit olduğu düşüncesidir. Nitekim Hz.Peygamber'in veda hutbesinde ifade ettiği ilkelerden biridir. Bunun yanı sıra erkek ile kadının birliği de kastedilmektedir. Yani ibadetlerde diğer dinlere nazaran islamda eşit oldukları vurgulanmaktadır. Eşitlik ile kastedilen ise mükellefiyettir.⁷⁷

وحدة الدين ; Din birliğidir. İslamiyetten önce hak dinlerin temel ilkelerinden bir araya getirildiği İslam dinine ve Resulü'ne tabi olunması ifade edilmektedir. Bununla birlikte diğer dinlerin de ortak ilkelerinin İslamiyette bulunduğu da işaret edilmek suretiyle bu dine tabi olunmasının tariflerinden önce hak olan diğer dinlere de tabi olunmuş olacağını işaret etmektedir.⁷⁸

وحدة التشريع بالمساواة بين الخاضعين لاحكام الإسلام ; Müslüman olsun, kafir olsun, adalet ve hukuk yönünden birliği ve eşitliğidir. Yani yasama ve yargıda birlik, adalet ve eşitlik vurgulanmaktadır. İster zengin olsun, ister fakir olsun, ister mümin olsun, ister bu hukuk sisteminin adaletine inanan bir kafir olsun herkesin eşit olması gerektiği ifade edilmektedir.⁷⁹

الوحدة الدينية بالمساواة بين المؤمنين ; İbadette müslümanlar arasında da eşitlik ele alınmaktadır. Bu eşitlik ile hedeflenen manevi bir din kardeşliğinin meydana getirilmesidir.⁸⁰ ;

وحدة الجنسية السياسية الدولية ; Devletler ve milletler arasında hukukta birlik ve eşitlik. Yani İslami adalet sistemine güvenen tüm milletlerin eşit haklara sahip olması gerektiği düşüncesidir. Bunun yanı sıra ibadetlerinde de birlik, özgürlük ve eşitlik kastedilmektedir. Bununla birlikte, milletlerin kendi inanç ve ibadetlerinde özgürlüğünü ve eşitliğini sağlamaktır.⁸¹

وحدة القضاء ; Yargıda, hükümde eşitlik ve birliktir.⁸² Bunun istisnalarının olduğu da ifade edilmektedir. Özellikle dinin şahıslara yönelik hükümlerinde İslamî kuralların uygulanması istisnalara örnektir. Çünkü bazı konularda gayrimüslimlerin de eşitlik ilkesi gereği müdahil olmaları, onların yargı konusunda yönetime katılmış olacaklarından bu gibi durumlarda İslami usuller uygulanmaktadır.

وحدة اللغة ; Dil birliği derken gönül birliği kastedilmektedir. Aksi halde kardeşlik bilincinin oluşamayacağı ve tek bir ümmet olma vurgusunun da gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir.⁸³

Kur'an-ı Kerim'in beşinci maksadı, bireysel hukuka yöneliktir.⁸⁴ Reşid Rıza, İslam'ın temel unsurunun adalet ve hukuk oluşunu destekler mahiyette bu maksadı ele almaktadır. Çünkü burada bireysel hukuk ile kastedilen adil bir sistem ve hukuk önündeki eşitliktir. Bunun yanı sıra kişilerin sahip oldukları haklar ve bu hakları kullanımda eşitlik ilkesidir.

⁷⁴ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 176.

⁷⁵ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Enbiya 21/92

⁷⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 187.

⁷⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 188.

⁷⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 188.

⁷⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 188.

⁸⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 188,189.

⁸¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 189.

⁸² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 189.

⁸³ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 190.

⁸⁴ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 194-196.

Altıncı maksat ise, İslami yönetim ilkeleri, yönetimin temel esasları, uluslararası ve siyasi ilişkilere yöneliktir.⁸⁵ Mesela teşrî usulünün uygulanmasını amaçlamıştır. İslahın gerçekleşmiş olabilmesi için bu ilke ve yöntemlerin önemine vurgu yapmaktadır. Ve yine buna bağlı olarak vurguladığı en temel ilkelerden bir diğeri istişaredir. Buna dayanak olarak ise Kur'an-ı Kerim'i, sünneti, icmayı ve içtihadı ele almaktadır.⁸⁶

Kur'an-ı Kerim'in yedinci maksadı, mali ıslahı gerçekleştirmektir. Ancak mala kulluk veya malını ve gücünü insanların aleyhine kullanmak yasaklanmıştır. Bu sebeple burada da mali ıslah ile kastedilen, hakkaniyettir. Reşid Rıza bu maksat ile ilgili olarak cimrilik, mala kulluk, malıyla ve zenginliği ile övünmek gibi alt başlıkları da belirterek bunların övülen zenginlik ile çok farklı şeyler olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷

Sekizinci ve en önemli maksatlardan biri de, savaş hukukunu belirlemektir.⁸⁸ Yani İslam'da savaş ve barış, savaşın gerekli olduğu durumlar, savaşta temel maksatlar, her zaman sulh yapılmasının savaşta daha etkil olduğu, savaş için yapılması gereken hazırlıklar, merhamet duygusu ve yapılan anlaşmalara riayet etmek gibi konular yer almaktadır. Burada Reşid Rıza, İslam'daki savaş hukuku ile batıdaki hukuk kavramları arasında değerlendirmeler yapmakta ve yalnızca İslam'da savaş hukukunun olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁹ Yani buradaki karşılaştırma, İslam'daki savaş hukuku ile batıdaki savaş hukukunun mukayesesine yönelik değildir. Çünkü Reşid Rıza'ya göre savaş hukuku, yalnızca İslam'da var olan bir kavramdır. Ayrıca İslam'ın gerçekleştirmek istediği en temel maksatlardandır. Bu sebeple burada karşılaştırması yapılan konu, İslam'daki savaş hukuku ile batıdaki hukuk arasındadır.

Kur'an-ı Kerim'in dokuzuncu maksadı, kadınların haklarını temin etmektir.⁹⁰ İslam öncesi dönemde kadınların eşya gibi alınıp satıldığı, kendilerine mirasın bırakılmadığı, zorla evlendirildiği vurgulanmaktadır. Reşid Rıza, kadınlara yönelik bu muamelelerin İslam'la ilişkilendirilemeyeceğine, İslam'da kadın ve erkeğe eşit değer verildiğine işaret etmektedir.⁹¹

Reşid Rıza'nın Kur'an'ın maksatları çerçevesinde ele aldığı onuncu ve son maksat ise, İslam dininin köleliği kaldırmasını amaçladığına yönelik ifadelerdir.⁹²

Sonuç

Sonuç olarak, konuya bütüncül bir bakış açısı ile baktığımızda, el-Vayhu'l-Muhammedî eseri, apolojik tarza sahiptir. Bu çalışma daha çok Reşid Rıza'nın kendi zihinsel mentalitesini yansıtmaktadır. Bunun temel sebebi, kendi bilgisel manzumelerinden hareket eden bir üslubu benimsemesidir. Reşid Rıza, eserinde hiç kaynak vermemiştir. Daha çok konu ile alakalı Kur'an-ı Kerim'den ve bazen de İncil ile batılı kaynaklardan alıntılara işaret ederek ele aldığı düşünceleri açıklamaya gayret etmiştir. Genel anlamda Kur'an-ı Kerim'in üstünlüğü, faziletinin yüceliği, diğer kutsal kitaplara nazaran sürekliliği ve çeşitliliği gibi özelliklere işaret edilerek onlardan daha üstün olduğu düşüncesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kullanılan üslup, bu eserin muhattaplarının avam kesimden ziyade havas kesime hitap eden bir türde olduğu anlaşılmakta ve yeri geldiği zaman derin akıl yürütmeyi içermektedir. Müellifin ele aldığı üslubu ve metodu bir bütün şekilde eserin tamamına da taşıdığı görülmektedir. Bunun yanı sıra kronolojik sıralamaya tabi tutulan bir olay akışının anlatımından ziyade, konu bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Özellikle Reşid Rıza'nın ıslahat düşüncelerinin temelinde, ıslahın başı eğitim ve öğretim olduğu fikri yer almaktadır. Reşid Rıza'ya göre, dinî, sosyal ve içtimai ıslahlar, siyasi yapının düzene girmesinin tek yoludur. Bununla birlikte İslam birliği oluşturulmasında İslam ülkelerinin, manevi birlik yönüyle bir arada olabileceğini ifade etmektedir. İslahat ile gerçekleştirmek istenilen hedef, bütün Müslümanları inanç ve maneviyat merkezli ortak değerde buluşturulması, dış müdahalelerden uzak bir hukuk sisteminin kurulmasıdır. Kısacası emek vermek ıslahın

⁸⁵ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 202.

⁸⁶ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 203-206.

⁸⁷ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 209.

⁸⁸ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 226.

⁸⁹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 227-230.

⁹⁰ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 234.

⁹¹ Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 235-240.

⁹² Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, 242.

temelidir. Reşid Rıza'ya göre ıslahat aracılığıyla insanlarda dinin yaşatılması ve korunması hedeflenmektedir. Eserde bazı noktalarda metin neşirlerinin de yapılmış olması, mesela; Kur'an-ı Kerim'den, İncil'den ve bazı batılı kaynaklardan alıntılar konunun daha iyi kavranması açısından esere fark katmıştır. Her ne kadar Reşid Rıza'nın kendi zihinsel mentalitesini yansıttığını söylesek dahi eserdeki yargıların neredeyse tamamının Kur'an'a dayandırılması, düşüncelerin kendi içerisinde tutarlı, orijinal, ve özgün olmasını beraberinde getirmiştir. Son bölümde ise, Kur'an'ın maksatları çerçevesinde ele alınan bu konularda özellikle değinilmesi gereken düşünce, bu maksatların gerçekleşmiş olduğuna veyahut gerçekleşmiş olacağına yönelik değil, gerçekleşmesi gerektiğidir. Yani Muhammed Reşid Rıza, tarihi gerçeklik bağlamında bu maksatlar vuku bulmuş olması veya olmaması ile ilgili konuya doğrudan işaret etmemektedir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmamıştır.
- 2. Çıkar Çatışması:** Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- 3. Etik Beyan:** Araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiştir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Erselân, Ahmed Şekib. *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâu erbaîne sene*. Dimeşk: Advâu's-Selef, 1938.
- Harb, Muhammed. "Menâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/116-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Karaman, Hayreddin. "Efgânî, Cemâleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/456-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karaman, Hayreddin. *Gerçek İslam'da Birlik*. İstanbul: İz Yayınları, 2003.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2006.
- Öz, Mustafa. "Dermenghem, Emile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/180. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/482-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Özervarlı, M. Sait. "Reşîd Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/14-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *el-Menâr ve'l-Ezher*. Mısır: Matbaatü'l Menâr, 1352.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *el-Vahyu'l Muhammedî*. Beyrut: Daru'l kutubül ilmiyye, 1426.
- Sâmerraî, Hasîb es-. *Reşîd Rızâ el-Müfessir*. Bağdat, 1976.
- Şevâkibe, Ahmed Fehd Berekât eş-. *Muhammed Reşîd Rızâ ve devruhû fi'l- hayâti'l-fikriyye ve's-siyâsiyye*. Amman: Dâru Ammâr, 1989.
- Vural, Faruk. "Reşîd Rızâ'nın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 239.